

RADŻASTHANI – POCZĄTKI JĘZYKA I LITERATURY

ABSTRACT: The paper presents a general introduction of Rajasthani – the language used in North-Western India – the development of the language and the beginnings of Rajasthani literature. It also draws attention to the complexity of linguistic nomenclature used for Rajasthani and to its relation with other North Indian languages, with a special regard to Hindi. The rise of literary tradition in the vernacular of North-Western India and its connection with the history of Hindi literature is analysed. Rajasthani is considered to be the first vernacular of North India in which literature has evolved, and hence predates the oldest works from the region known as Hindi belt by at least two hundred years. Rajasthani and Gujarati used to have one linguistic form, which only split into two languages after the 15th century whereby Rajasthani adopted its modern form, still used today, and Gujarati developed independently. The claims of some scholars that the initial literary period of North-Western India – i.e. until the 15th century – be included in the history of Hindi literature are also presented in the paper.

KEYWORDS: Rajasthan, Rajasthani language, Rajasthani literature, Hindi, Adi Kal

Radżasthani (*rājasthānī*) to ogólny termin na określenie różnorodnych form językowych, mających własne liczne odmiany dialektalne, używanych na obszarze Radżasthanu (Rājasthān), czyli tej części północno-zachodnich Indii, która mieści się w granicach współczesnego stanu o tej samej nazwie. Warto jednak pamiętać, że podobnie jak większość nazw poszczególnych języków regionalnych Indii Północnych, także ten termin wprowadzono dość późno, na przełomie XIX i XX w. Zaproponował go i rozpowyszechnił G. A. Grierson (1851–1941)¹. Wcześniej nie istniała jedna wspólna nazwa, która obejmowałaby wszelkie odmiany językowe tego regionu, lokalne bądź warianty ponadregionalne. Tę pierwszą klasyfikację językoznawczą radżasthani, jakiej dokonał G. A. Grierson, stosuje się i uznaje do dzisiaj. Radżasthani przypisuje się ogólnie do szeroko pojętego obszaru języka hindi (*hindī*), ale nie do grupy hindi właściwego (por. Stasik 2008, s. 26–30, Zograph 1982, s. 30–47)². Kojarzenie radżasthani bardzo blisko hindi wzmacnia fakt, że we współczesnym Radżasthanie rolę jedyne go języka urzędowe-

---

¹ Grierson 1968. Projekt klasyfikacji języków indyjskich G. A. Grierson przeprowadził w latach 1898–1928.

² Hindi, w znaczeniu zbioru różnorodnych języków regionalnych, tworzy pięć zespołów dialektów, lecz tylko dwa – hindi zachodnie oraz hindi wschodnie – tworzą tzw. hindi właściwe; pozostałe trzy, tj. radżasthani, grupa dialektów górskich (*pahārī*) i tych z obszaru stanu Bihar (*bihārī*) nie zalicza się do trzonu hindi. Grupę hindi zachodniego tworzą takie języki regionalne jak: khari boli (*khārī bolī*), na bazie którego rozwinęło się współczesne standardowe hindi; bradž (*braj*), czyli jeden z najważniejszych języków literackich hindi do XIX w., a w poezji nawet do początku XX w.; bundeli (*bundelī*); kannaudzi (*kannaujī*) oraz harijani (*hariyānī*). W skład hindi wschodniego wchodzi: awadhi (*avadhī*), także noszące miano jednego z najistotniejszych języków literackich hindi; bagheli (*baghelī*) oraz chattisgarhi (*chattīsgarhī*). G. A. Grierson był zapewne pierwszym badaczem, który powiązał radżasthani z hindi, ale też od razu wykluczył on języki Radżasthanu z grupy hindi zachodniego. Należy zatem zaznaczyć, że potoczne nazywanie radżasthani hindi zachodnim jest błędne.

go przypisano właśnie hindi, mimo że Radżasthańcy mają silne poczucie odrębności językowej i pewnej ekskluzywności własnej kultury³. W Azji Południowej zawsze mamy do czynienia z niejednorodną sytuacją językową, a granice, także te literackie, cezury oraz ogólnie typologia są, a właściwie muszą być, dość umowne. Aby lepiej zrozumieć tę złożoność, a szczególnie relację radżasthani z hindi, należy przyjrzeć się bliżej rozwojowi języka i literatury Radżasthanu. Biorąc pod uwagę coraz częściej pojawiające się dyskusje na temat początków literatury hindi, ich niejednoznaczne ujęcie w zależności od badacza i jego epoki, oraz wątpliwości, co do hindi należy zaliczać, zagadnienie to jest tym bardziej istotne (np. Busch 2011, s. 203–225; Bangha 2018, s. 3–39).

POCZĄTKI JĘZYKA RADŻASTHANI

Zarówno radżasthani, jak i hindi rozwinęły się z prakrytu śauraseni (*śauraseni prākṛt*). Mają zatem wspólne pochodzenie, aczkolwiek nieidentyczne. Z uwagi na to, że śauraseni funkcjonowało na znacznym obszarze Indii Północnych i Środkowych (m.in. dawna kraina historyczna Śūrasena i Madhyadeśa), forma ta sama w sobie nie była jednorodna. Z czasem rozwinęły się dwie odmiany: wschodnia, przez językoznawców nazwana madhya deśija (*madhya deśīya* bądź *madhya deśī*) lub śauraseni, oraz zachodnia, określana terminem gurdżar/ gurdżari (*gurjar / gurjarī*), używana w północno-zachodnich Indiach, na obszarze pokrywającym się ze współczesnym Radżasthanem i Gudżaratem (Gujarāt). W końcowej fazie rozwoju języków średnioindoaryjskich z odmiany wschodniej rozwinęła się apabhraṅśa⁴ śauraseni (*apabhraṅśa śauraseni*), z której bezpośrednio początek wzięło nowoindoaryjskie hindi zachodnie. Z formy zachodniej i z utworzonej z niej gurdżar apabhraṅśi wykształciły się radżasthani oraz gudżarati (*gujarātī*). Widać zatem, że już na poziomie ewolucji języka zaznaczyły się różnice między radżasthani i hindi. Forma zachodnia, tj. gurdżar apabhraṅśa, oraz wyrosłe z niej radżasthani, wyróżniają się włączeniem do zasobu leksykalnego wielu wyrazów lokalnych (*deśī*)⁵, używanych zapewne od najdawniejszych czasów na pustynnym obszarze tego regionu. Biorąc pod uwagę także to, że od ok. II w. p.n.e. do VI w. n.e. do północno-zachodnich Indii docierały różne ludy z Azji Środkowej (np. Scytowie, Gurdżarowie, Hunowie), które wymieszały się z miejscową ludnością, do kategorii *deśī* należałoby zaliczyć także wyrazy obce środkowoazjatyckiego pochodzenia, choć brakuje badań w tym zakresie.

ROLA DŻINISTÓW W KSZTAŁTOWANIU RADŻASTHANI

Badacze jednomyślnie uznają formę zachodnią za starszą od wschodniej, dlatego że standard języka literackiego i literaturę wykształcono najpierw w gurdżar apabhraṅśi, co zapewne można zawdzięczać obecności dżinistów⁶ w północno-zachodnich Indiach.

³ Od co najmniej kilkunastu lat, na razie bezskutecznie, trwają starania elit radżasthańskich, aby na liście języków urzędowych w konstytucji Indii umieścić także radżasthani.

⁴ Końcowa faza form językowych okresu średnioindoaryjskiego, tj. apabhraṅśi, trwała ok. V/VI–X w. n.e.

⁵ Termin *deśī* określa wyrazy, których etymologii nie da się wywieść z sanskrytu, czyli z indoeuropejskich form językowych.

⁶ Dżinizm – indyjska religia z silnie zaznaczonym nurtem ascetycznym. Nazwę religii wywodzi się od terminu *dżina* (*jina*; ‘zwycięzca [namiętności]’), jakim się określa świętych tej religii, swoim życiem wskazujących właściwą drogę. Tym tytułem nazywano Mahawirę Wardhamanę (Mahāvīra Vardhamana; 540–478 p.n.e., choć obecnie datę śmierci przesuwają się o ok. 100 lat, tj. 427–425 p.n.e.,

W tradycji dżinijskiej szczególną wagę przykładano do studiowania tekstów, dlatego w zbiorach, bibliotekach dżinistów (zwanych sanskr. *bhaṇḍāra*) przetrwało wiele cennych zabytków literackich Indii (Śarmā 1997, s. 9)⁷. Z okresu apabhraṅśi zachowała się głównie literatura dżinijska. Dżinijski poeta, niezależnie od regionu zamieszkania, sięgał po standard formy literackiej wypracowany właśnie w gurdżar apabhraṅśi (Maheshwari 1980, s. 4), nazywanej też nagara apabhraṅśą (*nāgara apabhraṅśa*). Nie do końca wiadomo, dlaczego określano ją mianem *nagara*. Wynikało to albo z faktu używania takiego języka w ośrodkach miejskich (sanskrycki wyraz *nagara* to właśnie ‘miasto’), albo nazwa pochodziła od bramińskiej kasty nagara, która posługiwała się tą formą języka na terenie Gudżaratu⁸. Później wykształcona literacka postać radżasthani⁹ jest uznawana za najbliższą spadkobierczynię tejże apabhraṅśi.

Używanie języka radżasthani, nazywanego wówczas ogólnie *maru bhasa* (*maru bhāṣā*, językiem krainy Maru, czyli pustyni – Marwaru), poświadczono jest dość wcześnie, a mianowicie już w VIII w. Tak dobrze udokumentowany rozwój radżasthani i literatury tego języka, jakim nie mogą się poszczycić inne nowoindoaaryjskie języki regionalne z Indii Północnych, można zawdzięczać obecności dżinistów w tym regionie. Pierwszą wzmiankę o radżasthani odnajdujemy w utworze z 778 r. (835 ery Wikrama¹⁰) pt. *Kuvalayamālā* autorstwa Uddjotany Suriego (Uddyotana Sūri). Był on dżinijskim poetą uhonorowanym tytułem uczonego (*sūri*), tworzącym na dworze w Dźalorze (Jālor)¹¹. W dziele tym, skomponowanym w nagara apabhraṅśi, Uddjotana Suri wymienia aż 18 języków regionalnych. Język z obszaru Radżasthanu przedstawia w taki oto sposób: „tam [w krainie] Maru tak

---

a nawet 395 p.n.e.), przez samych dżinistów uważanego nie za założyciela religii, lecz za jednego z istotniejszych reformatorów o wiele starszego ruchu religijnego. Fakt, że w dżinizmie duży nacisk kładzie się na niestosowanie przemocy (*ahimsā*), zdeterminował profesje, jakimi wyznawcy tej religii mogą się parzyć. Nie zajmują się więc np. rolnictwem z uwagi na możliwość uśmiercenia stworzeń podczas kopania i innych prac polowych. Z tego względu dżiniści skupili się m.in. na nauce, a także na handlu. Liczną obecność dżinistów w północno-zachodnich Indiach można zapewne tłumaczyć tym, że od dawien dawna był to obszar kontaktów handlowych, tamtędy, tj. przez pustynię Thar do Morza Arabskiego, przechodziła jedna z odnóg jedwabnego szlaku handlowego. Ponowały tam zatem nie tylko dogodne warunki do znalezienia królewskiego patronatu, ale też do prowadzenia interesów przez dżinijskich kupców. Więcej informacji na ten temat zob.: Balcerowicz 2003.

⁷ P. Balcerowicz podaje, że „[n]ie tylko świątynie zaczęły gromadzić manuskrypty, ale za zasługę religijną, a wręcz moralną powinność, uznano przeznaczanie środków finansowych przez świeckich wyznawców na kopiowanie ksiąg – na równi z fundowaniem posągów czy świątyń”. Dżinijskie ‘skarbnice wiedzy’ były pierwszymi bibliotekami w Indiach; Balcerowicz 2003, s. 284–285.

⁸ Wielu konwertytów na dżinizm wywodziło się z braminów.

⁹ Mowa tu o radżasthani, ale w znaczeniu przede wszystkim marwari (*mārvārī*), tj. języka używanego w krainie Marwar (Mārvār). Obejmuje ona dwie trzecie współczesnego Radżasthanu, a jego sercem jest pustynia Thar. Marwari stanowi najważniejszą i najbardziej rozwiniętą formę językową obszaru Radżasthanu, w której uformowała się odrębna kultura literacka. Odtąd w tekście zaznacza się dodatkowo, gdy mowa o radżasthani w znaczeniu ogólnym, nierównoznacznym z wyłącznie marwari.

¹⁰ Era Wikrama – datowanie według nowej ery wprowadził król Wikramaditya (Vikramāditya) w 57 r. p.n.e., na pamiątkę zwycięstwa, jakie odniósł nad Śakami. System datowania według tej ery stosuje się do dziś w Indiach. Opiera się on na kalendarzu księżycowym.

¹¹ Dźalor – miasto w południowej części Marwaru, dość blisko granicy między współczesnym Radżasthanem i Gudżaratem. Już w VIII w. było ważnym ośrodkiem miejskim, zaliczanym do regionu określanego terminem ‘kraina Gurdżarów’ (Gurjar deś), w skład którego wchodził obszar Marwaru, Malwy i Gudżaratu.

postrzegają [swoją] mowę [jako] własną i drogą sercu” (Bhāṭī 1980, s. 1)¹². Zdaniem poety ludzie w Marwarze pozytywnie wartościują własny język (*appā tuppā*), czyli odróżniający się od apabhraṅśi. Jest to pierwsza udokumentowana wzmianka o radżasthani. Mowa tu nadal o czasach literatury w apabhraṅśi, lecz od VIII w. w coraz większej liczbie utworów z okresu języków średnioindoaryjskich, pojawiają się wyrazy lokalne, rodzime (*deśī*), a nawet całe fragmenty zaliczane przez językoznawców do starego radżasthani, czyli formy nowoindoaryjskiej. Zwrot ku językowi z krainy Maru nastąpił zapewne za sprawą poetów dżinijskich, którzy w okresie formowania się politycznej władzy radżputów¹³ (ok. VIII–XII w.), korzystali z patronatu na radżasthańskich dworach. Istotne zapewne było także to, że wielu dżinijskich uczonych pochodziło z tego regionu, znali więc lokalną mowę. U początków literatury radżasthańskiej wskazuje się dzieła dżinijskie, gdyż – podobnie jak w wypadku wcześniejszego okresu apabhraṅśi – te zabytki literackie się zachowały. Niewykluczone, że powstały utwory w starym radżasthani stworzone przez innych twórców, lecz nie pozostał po nich żaden ślad. Skoro z czasem pojawiły się utwory skomponowane tylko w starym radżasthani, to znaczy, że użyto języka, który wcześniej musiał mieć w jakiś stopniu już ukształtowaną postać.

W opracowaniach naukowych ta nowoindoaryjska forma językowa otrzymuje różne nazwy. L. P. Tessitori (1887–1919) – jeden z pierwszych europejskich badaczy, który zajął się badaniem radżasthani w projekcie językoznawczym G. A. Griersona – wprowadził termin starego zachodniego radżasthani, w skrócie OWR od *Old Western Rajasthani* (Tessitori 1998; Tessitori 1914). G. A. Grierson preferuje nazwę stare gudżarati (Grierson 1968, s. 364, podobnie jak I. Bangha, który twierdzi, że nie istniało stare radżasthani, lecz wyłącznie stare gudżarati (Bangha 2018, s. 6). Trudno zgodzić się z poglądem G. A. Griersona i I. Banghi, ponieważ istnieją poszlaki, że równoległe z literaturą dżinijską rozwijała się twórczość miejscowych bardów. Niektórzy dżiniści nie tylko wspominają o bardach, ale nawet naśladują ich styl bohaterski. Niezależnie od nazewnictwa należy jednak pamiętać, że do XV w. radżasthani i gudżarati stanowiły jeden język. Unikając sporu, która z tych dwóch nazw ma większą rację bytu, wprowadza się trzeci termin – maru-gurđzar – łączący oba regiony. Chodzi wciąż o ten sam język, który dopiero po XV w. rozdziela się na dwa odłamy, przez co radżasthani przybiera formę, w jakiej funkcjonuje do dziś, a gudżarati kształtuje swoją. Dopiero od XV w. zauważa się dwie formy samego radżasthani, tj. zachodnią, czyli marwari, w której dominuje użycie postpozycji dzierzawczej *rau/ro*, oraz wschodnią (np. *jaypurī*, *mevātī*) z preferencją do stosowania postpozycji *kau/ko* w funkcji dzierzawczej (Maheshwari 1980, s. 12). Forma wschodnia, zdaniem L. P. Tessitoriego, zdaje się pełnić rolę formy przejściowej między hindi zachodnim a marwari (Tessitori 1914, s. 23). Istotnie, postpozycja dzierzawcza *kau/ko* tak samo funkcjonuje np. w bradżu z hindi zachodniego.

¹² *Appā tuppā bhāṅi re aha pecchai Mārue tatto*. Por.: Maheshwari 1980, s. 3; Menāriyā 1996, s. 26.

¹³ Radżputowie (sansk. *rājāputra* → prakr. *rājāputta* → radż. *rājput* ‘syn króla, królewicz’) – klasa polityczna Radżasthanu z wyłącznym prawem do ziemi i jej dystrybucji w tym regionie. Formowanie się klasy społecznej radżputów, pierwotnie o nieokreślonym statusie i mieszanym pochodzeniu, było długotrwałym procesem. Do ok. 1000 r. n.e. nie ma żadnego dowodu na użycie słowa ‘radżput’ w znaczeniu kasty czy konkretnej społeczności. Gdy radżputowie ustanowili swoją władzę w Radżasthanie, termin *rājput* stał się z czasem synonimem wojownika. W XVI w. dokonał się już wyraźny podział na elitę radżputów z królewskimi genealogiami, tj. klasę panującą, oraz na zwykłych radżputów-właścicieli ziemskich nieuwzględnianych w ważnych lineażach. Więcej informacji na ten temat zob.: Asopa 1999, s. 40–52; Chattopadhyaya 2001, s. 161–191; Szyszko 2011, s. 142–150.

POCZĄTKI LITERATURY RADŽASTHAŃSKIEJ

Jako przykład dzieł w apahbrańsi, w których odnajduje się już formy maru-gurdżar, podaje się m.in. „Moc Mahawiry z Sanćoru” – *Saćća uriya Mahawira utsaha* (*Sacca uriya Mahāvira utsāha*) z X w. lub I. poł. XI w. (Maheshwari 1980, s. 5), autorstwa dżinisty Dhanapali (Dhanapāla; Maheshwari 1980, s. 5)¹⁴. Utwór w zaledwie 15. strofach prezentuje historię nieudanej próby zniszczenia posągu Mahawiry Wardhamany w miejscowości Sanćor (Sāñcor) w Marwarze. Próbę tę podjął Muhammad z Ghazni (971–1030), słynny, muzułmański władca z terenów współczesnego Afganistanu, który zapoczątkował najazdy łupieżcze na Indie (Aśānta 1991, s. 64). „Moc Mahawiry z Sanćoru” stanowi także świadectwo spotkania się islamu i dżinizmu w Radżasthanie. Maru-gurdżar pojawia się również w „Hymnie pochwalnym czcigodnego Dżinadatty Suriego” (*Śrī Jindatta Sūrī stuti*), krótkim poemacie (10 strof w metrum śhappaj), z XII w. autorstwa dżinisty Pally (Maheshwari 1980, s. 5). Urodzony w Gudżaracie ceniony uczony dżinijski Hemaćandra (Hemacandra, 1088–1172) w swojej gramatyce prakrytu i apahbrańsi (*Siddhahemaśabdānuśāsana*) z ok. 1135 r. nie tylko omawia wyrazy rodzime, używane w regionie Marwaru, ale także cytuje pieśni ludowe z krainy Maru (Maheshwari 1980, s. 32). Znaczne wpływy radżasthani uwidoczniły się także w utworze ułożonym w apahbrańsi pt. *Sandeśārāsaka* (1150?–1250), który stanowi pewnego rodzaju wyjątek, gdyż skomponował go nie dżinista, lecz muzułmański poeta Abdurrahman (Abdurrahmān, por. McGregor 1984, s. 5).

Zdaniem Motilala Menariji maru-gurdżar wylania się z apahbrańsi już w II połowie XI w. (Menāriyā 1999, s. 3), lecz komponowanie utworów w apahbrańsi w północno-zachodnich Indiach trwa do I poł. XIII w., a nawet dłużej (Maheshwari 1980, s. 5).

Literatura w radżasthani powstaje stosunkowo wcześniej w porównaniu do literatury w innych językach regionalnych z szeroko pojętego obszaru hindi. Najstarsze zachowane radżasthańskie dzieła powstały co najmniej 200 lat wcześniej niż pierwsze zabytki literackie wskazywane w historii literatury hindi¹⁵. Z tego powodu uznaje się, że radżasthani (zapewne bezpieczniej byłoby mówić o formie maru-gurdżar) jest pierwszym nowoindoaryjskim językiem regionalnym (ang. *vernacular*), w którym powstała literatura (Masica 1991, s. 427; Tivārī 1986, s. 60; Śekhāvat 1999, s. 10; Bangha, 2018, s. 4). Te najwcześniejsze dzieła, nieuwzględniane w historiografii hindi, należą do historii obu literatur – radżasthańskiej oraz gudżarati. Jak na razie za pierwsze samodzielne dzieło skomponowane w języku maru-gurdżar uznaje się krótki utwór (48 strof) z 1168 r. pt. „Okrutna walka Bharateśwary z Bahubalim” (*Bharateśvara Bāhubali Ghora*), stworzony przez dżinijskiego autora Wadźrasenę Suriego (Vajrasena Sūri) (Maheshwari 1980, s. 21; Aśānta 1991, s. 65; Bangha 2018, s. 10) i zachowany w jednym rękopisie z 1381 r. (Bangha 2018, s. 10). Poeta, poruszając tematykę religijną w duchu dżinizmu, opowiada o walce stu synów o przejęcie władzy po ojcu. Historia dotyczy potomków Ryszabhya

¹⁴ Dhanapala był rzekomo braminem, który nawrócił się na dżinizm; za: Aśānta 1991, s. 64.

¹⁵ Nie ma dowodów na istnienie przed XIV w. ważniejszych dzieł zaliczanych do hindi. Zdaniem A. Busch kandydatem do najstarszego dzieła w literaturze hindi może być sufficki poemat w języku awadhi, pt. „Epos o Ćandzie” (*Candāyan*) Maulany Dauda (Maulānā Dāūd) z 1379 r. O ile pojawiają się tezy o powstaniu wcześniejszej twórczości literackiej takich poetów jak np.: Baby Farida (Bābā Farīd; 1175–1265) czy Amira Khusrau (Amīr Xusrau; 1253–1325), to jednak nie ma pewności, co do ich autorstwa obecnie dostępnych dzieł, które odnajduje się w materiałach dopiero z wieku XVI; por. Busch 2011, s. 206–208.

(R̥ṣabha), pierwszego tirthankara (sansk. *tīrthānkāra*), czyli nauczyciela ludzkości w tej epoce. Najstarszy z jego synów, Bharata, zagarnął schedę pozostałych braci, jednak Bahubali, dziewięćdziesiąty dziewiąty brat, wyraził sprzeciw, dlatego doszło między nimi do zacieklej walki. Później Bahubali wyrzekł się świata, podjął ascezę i medytację, w wyniku której zapanował nad prawie wszystkimi pragnieniami. Nie udało mu się jednak wyeliminować własnego ego. Ostatecznie cel osiągnął dzięki naukom Ryszabhy i dostał wszechpoznania (sansk. *kevala jñāna*), czyli dżinijskiego wyzwolenia. Bharata jako niepodzielny władca także dostał samorealizacji (Maheshwari 1980, s. 27). Utwór niesie za sobą nie tylko przekaz religijny, ale także moralizatorski, skierowany być może do miejscowego władcy, wskazujący, iż wszelkie przyziemne problemy znajdują swoje rozwiązanie w naukach dżinijskich. W drugim najstarszym utworze w maru-gurdżar opowiedziano tę samą historię. Utwór w gatunku „rasa o Bharateśwarze i Bahubalim” (*Bharateśvara Bāhubali rāsa*) z 1184 r., skomponowany przez Śālibhadrę Suriego (Śālibhadra Sūri), jest dłuższy (203 strofy) i, zdaniem badaczy, dojrzalszy w formie. Związuje już styl ćaranów-bardów w poezji bohaterskiej, bardzo popularnej w późniejszej literaturze regionu z uwagi na realistyczne opisy wojenne, oręża i wierzchowców oraz uwzględnienie języka dyplomacji (Maheshwari 1980, s. 27, Menāriyā 1996, s. 38; por. Aśānta 1991, s. 62).

Od przelomu XII i XIII w. pojawia się coraz więcej utworów, które można uznać już nie za kompozycje w apabhraṅśi z elementami języka maru-gurdżar, ale za dzieła w formie nowoindoaryjskiej z elementami apabhraṅśi (Maheshwari 1980, s. 39). Za pierwszy utwór w maru-gurdżar typu barahmasa (*bārahmāsa*), czyli w konwencji opisywania rozłąki, zazwyczaj kobiety z ukochanym, na tle dwunastu pór roku, uznaje się „Barahmasa o Neminathu” (*Nemi bārahmāsa*), skomponowany w 1233 r. przez Palhaṅę (Pālhaṅa; Maheshwari 1980, s. 28). Gatunek barahmasa rozwinął się przede wszystkim w literaturze okresu nowoindoaryjskiego i jest dla niego charakterystyczny, w odróżnieniu od bardziej rozpowszechnionej w sanskryckiej literaturze klasycznej konwencji sześciu pór roku (*ṣaḍṛtu*)¹⁶. W omawianym utworze, składającym się z 16 strof, tęsknotę kobiety (Rājamatī) za ukochanym osadzono w dżinijskich realiach. Bohaterka wyraża ból rozłąki z Neminathem (Nemināth), czyli dwudziętym drugim tirthankarem, na tle mijających miesięcy. Zgodnie z doktryną dżinijską zabraniającą stosowania jakiegokolwiek przemocy, gdy zorganizowano zaślubiny Neminatha z Radżamati poczuł on tak wielkie współczucie do wszystkich zwierząt i ptaków, które miały znaleźć się na stołach weselnych, że wyrzekł się świata i został ascetą. Do ślubu zatem nie doszło, a Radżamati pozostało jedynie tęsknić za ukochanym (Maheshwari 1980, s. 28–29).

Mimo że w okresie początkowym literatury tego regionu (*ādi kāl*), za który umownie uznaje się lata 1050–1450¹⁷, dominuje literatura dżinijska i tworzą ją w głównej mierze twórcy–dżiniści, pojawiają się pierwsze utwory o tematyce świeckiej, stanowiące wersję literacką popularnych lokalnych opowieści ludowych, najczęściej historii miłosnych. Za najstarszy taki poemat uznaje się „Strofy w metrum *caupai* o Hansaradżu i Baćcharadżu” (*Hamsarāja Baccharāja caupai*) z 1354 r. dżinijskiego autora Vidżaji Bhadry (Vijaya Bhadra). Drugi najstarszy utwór prezentuje tę samą opowieść i pojawia się niedługo po pierwszym, w 1370 r., i zostaje skomponowany nie przez dżinistę, lecz przez bramina,

¹⁶ Więcej informacji na temat barahmasa zob. Orsini 2010, s. 142–177; Stasik 2006, s. 211–223.

¹⁷ Podajemy tu periodyzację, jaką przyjmuje H. Maheshwari (1980, s. 20).

poetę Asaita (Āsāit; por. Maheshwari 1980, s. 35; Menāriyā 1996, s. 65)¹⁸. Jego „Opowieść o Hansawali” (*Hamsāvalī*), składająca się z 438 strof głównie w metrum *caupai* (*caupai*) oraz *doha* (*dohā*), cieszyło się dużą popularnością i stanowi ważny zabytek literacki. Opowiada o perypetiach dwóch synów księżniczki Hansawali: Hansaradża i Baćcharadża. Wzgardzili oni propozycją miłosną pałającej pożądaniem królowej, dlatego musieli opuścić królestwo, a w trakcie wędrówki doświadczyli wielu przygód (Maheshwari 1980, s. 35; Aśānta 1991, s. 84).

Pomimo że najwcześniejszy zachowany rękopis pochodzi z 1561 r., w okresie początkowym literatury radżasthańskiej osadza się także poemat „Strofy w metrum *doha* o Dholi i Maru” (*Dholā Māru rā dūhā*) (Menāriyā 1996, s. 32 i McGregor 1984, s. 11), skomponowany najprawdopodobniej na podstawie popularnej w regionie pustyni opowieści ludowej o miłości księżniczki Maru i księcia Dholi (Rāmsimh, Pārīk 1995; Szyszko 2012). Panuje przekonanie, że opowieść jest o wiele starsza niż jej wersja pisana, jakkolwiek język poematu z XVI w. jest nadal dość archaiczny, z bardzo dostrzegalnym wpływem apabhraṅśi. Utwór „Strofy w metrum *doha* o Dholi i Maru” ma bliskie związki – z uwagi na język, budowę oraz tematykę – ze wspomnianym powyżej *Sandeśarāsaka* z okresu apabhraṅśi (McGregor 1984, s. 11; Vaudeville 1962, s. 46–49). Podobnie poematy *rāso* (*rāso*, w radżasthani także *rāsa*), np. „Raso o Prythwiradżu”, „Raso o Bisaldevie”, „Raso o Parmalu”, „Raso o Buddhi” (*Pr̥thvīrāj rāso*, *Bīsaldev rāso*, *Parmāl rāso*, *Buddhi rāso*), osadza się w tej właśnie epoce literackiej, choć dzieła w formie spisanej zaświadcza się mniej więcej od około XVI w. Brak dowodów materialnych istnienia danego tekstu z okresu jego powstania to niestety problem stale towarzyszący badaczom początków literackich języków indyjskich, a zwłaszcza tych nowożytnych, regionalnych. Wpływa na to kilka czynników, m.in. to, że Indie reprezentują przede wszystkim kulturę słowa, a nie pisma, dlatego wiele tekstów funkcjonowało początkowo w przekazie ustnym. Dzieła spisane, w przeważającej mierze i tak były przeznaczone do recytacji ustnej, a nie do czytania. Nawet sposób, w jaki skrybowie spisywali teksty zawierał w sobie dużo z tradycji ustnej, gdyż nie przepisywali oni kopiując z innego manuskryptu, ale pisali ze słuchu, gdy druga osoba tekst recytowała. Prawdopodobne jest również to, że powoli rozwijającą się twórczość w językach rodzimych (nazywanych zwykle po prostu ‘językiem’ – *bhākha* (*bhākhā*) – aby odróżnić go od wiodących języków literatury, np. sanskrytu) początkowo nie uważano za tyle istotną, aby była warta uwiecznienia czy spisania od razu.

TWÓRCZOŚĆ W DINGALU

Mimo że podstawy literatury radżasthańskiej tworzyli dziniści, często umniejsza się ich rolę, odizolowując ich dzieła i przypisując je do kategorii religijnej literatury dzinijskiej, której odmawia się większej wartości literackiej. Za serce literatury radżasthańskiej badacze wolą uznawać twórczość w *dingalu* (*dingal*), czyli w literackiej formie *marwari*. Literaturę w *dingalu* wykreowali przede wszystkim bardowie radżputów, zwani *čaranami* (*cāraṇ*). Przeniesienie wagi dorobku dzinistów na innych twórców zdaje się wynikać z hinduskiego, nacjonalistycznego dyskursu, od jakiego nie są wolni współcześni indyjscy badacze literatury. I. Bangha słusznie zauważa, że w przeciwieństwie do radżasthańskich badaczy, naukowcy z Gudżaratu zdają się być bardziej gotowi do uznania dziedzictwa

¹⁸ Więcej informacji na temat tego poety zob. też: Śarmā 1997, s. 4–7 (rozdział *Āsāit*).

dżinijskiego za nieodzowny element składowy ich własnej literatury, tj. starego gudżarati (Bangha 2018, s. 12).

Można stwierdzić, że marwari, a także ogólnie radżasthani, podzielone na liczne formy regionalne, były i nadal są językiem codziennej komunikacji, zaś swoją ponadregionalną formę przybrały jedynie w literaturze jako dingal. W dingalu tworzył każdy ćaran niezależnie od regionu Radżasthanu, z jakiego się wywodził. W dingalu można dostrzec tendencję do utrwalania form archaicznych (Prabhakar 1976, s. 53)¹⁹, co jest cechą charakterystyczną tej formy literackiej, dlatego język dingalu poety z XIX w. niewiele się różni od języka jego poprzedników sprzed kilku wieków. Archaiczność można dostrzec także w wielkiej różnorodności rodzajów metrum, pochodzących jeszcze z okresu apabhraṅśi. Takie bogactwo form metrycznych nie zachowało się w literaturze hindi, w której z wcześniejszych okresów pochodzą dzieła tylko w metrum doha i čaupai²⁰. Duża liczba glosariuszy (*nāmmālā*), słowników dingalu (*dingāla kośa*), jaka z czasem się pojawiła w obiegu, zapewne przyczyniła się do utrwalania archaicznych form. Niezwykle hojny patronat, jakim cieszyli się ćaranowie, których silna pozycja nigdy w Radżasthanie nie została podważona, sprawił, że mogli się oni oddawać twórczości literackiej chronieni niczym pod kloszem. Są to istotne czynniki, które wpłynęły na wytworzenie idealnych warunków dla ćaranów, niewymuszających w żaden sposób wprowadzania jakichkolwiek zmian czy innowacji. Z czasem również bhatowie (*bhāt/ bhātṭ*), radżputowie oraz przedstawiciele innych kast sięgnęli po dingal, lecz ten język literacki pozostał głównie domeną ćaranów i to ich styl naśladowano. Być może jest to kolejny czynnik zachowania archaicznej formy dingalu, pielęgnowanego przez konkretną społeczność. Tradycyjnie przyjęło się, iż ćaranowie tworzyli przede wszystkim w dingalu, a bhatowie w pingalu (*pingal*; por. Maheshwari 1980, s. 10)²¹, czyli w języku bradź z hindi zachodniego, ale używanym w Radżasthanie, dlatego będącym pod silnym wpływem radżasthani. Bhatowie działali bowiem np. we wschodniej części Radżasthanu, graniczącej z obszarem hindi właściwego, zaś ćaranowie związani są tylko z Marwarem.

Pochodzenie ćaranów jest niejasne. Przypuszcza się, że pojawili się później niż bhatowie, czyli genealogiści, znani już w sanskryckiej literaturze klasycznej. Najprawdopodobniej ćaranowie pojawili się dopiero wtedy, gdy wzrosło znaczenie radżputów jako klasy panującej w tym regionie Indii (tj. do XIV w.), ponieważ wiązali się tylko z radżpuckimi patronami w przeciwieństwie do bhatów, którzy świadczyli usługi bardów-genealogistów także innym grupom społecznym i kastom. Wzajemna wrogość i rywalizacja między bhatami i ćaranami w Radżasthanie mają długą tradycję i stały się wręcz legendarne (Prabhakar 1976, s. 155, 158; Maheshwari 1980, s. 10). Powstało wiele teorii na temat pochodzenia ćaranów, np. o ich przybyciu spoza Indii, z Azji Środkowej, z Beludżystanu, a nawet z Mongolii, albo szuka się o nich wzmianek w sanskryckich źródłach, np. w *Mahabharacie*, żeby wykazać ich indyjskość i stary, tradycyjny rodowód (np. Gādaṅ 2001, s. 58–65). Nie ma także zgodności co do etymologii ich nazwy. Według jednej teorii termin wywodzi się od sanskryckiego pierwiastka *car* ('iść', 'poruszać się', 'podążać za',

¹⁹ Przykładem takich archaicznych cech jest wywodzące się z apabhraṅśi podwajanie spółgłosek w celach metrycznych; por.: Rajpurohit 2018, s. 288.

²⁰ Fakt używania we wczesnej literaturze hindi tylko dwóch rodzajów metrum potwierdzają badania Hiroko Nagasaki; zob. Nagasaki 2012, s. 107–129.

²¹ Na terenie Radżasthanu nigdy nie używano nazwy 'bradź', którą zresztą też wprowadzono późno. Tę formę językową radżasthańscy poeci zawsze nazywali pingalem. Więcej informacji na temat pingalu zob. Menāriyā 2006.

‘wypasać’)²², ponieważ pierwotnie mieli się zajmować hodowlą bydła (Prabhakar 1976, s. 23), zaś inna teoria łączy ich z poszczególnymi szkołami studiującymi Wedy²³. Sami ćaranowie nawiązują do starego, wedyjskiego mitu o ofierze, jaką z ciała Pracźłowieka składają bogowie (*Puruṣasūkta*), wyjaśniającego wyłonienie się czterech stanów (sansk. *varṇa*) w indyjskim porządku społecznym. Zgodnie z tym mitem z ust Pracźłowieka wyłonili się kapłani – bramini, z ramion wojownicy – kszatrijowie, z ud rolnicy – wajsjowie, a ze stóp uformowała się ludność służebna – śudrowie. O ile, stojący najwyżej w hierarchii bramini wywodzą swoje pochodzenie z ust Pracźłowieka, to ćaranowie wyłonili się z jego nosa. Widać zatem, że przypisują sobie wysoką pozycję, tuż za braminami (Prabhakar 1976, s. 17). Ogólnie ćaranowie dzielą się na dwie grupy: bardów z Kaćchu (Kacch), czyli z obszaru Gudżaratu, określanych nazwą Kaćhela (Kachelā) i Maru ćaranów, czyli pochodzących z Marwaru. Pozycja grupy Maru jest wyższa w hierarchii i nie zawierają związków małżeńskich z ćaranami z Gudżaratu (Singh 2000, s. 115).

Ten bliski i z czasem nierozzerwalny związek ćaranów z radźputami został wypracowany przez wieki i nie ograniczał się jedynie do wychwalania w literaturze swoich patronów. Powszechnie uznawano ćaranów za osoby najbardziej godne zaufania, dlatego ochraniali oni podrózników, karawany kupieckie. To im powierzano najważniejsze misje, np. konwojowanie, transport najcenniejszych dóbr i dokumentów, gdyż było wiadomo, że ćaran będzie wypełniał obowiązek kosztem nawet swojego życia. M. Prabhakar pisze, że „ich poczucie wypełnienia misji było tak ekstremalne, że gdy byli narażeni na atak, to dokonywali samookaleczenia, a nawet popełniali samobójstwo” (Prabhakar 1976, s. 31). Podobnie jak w wypadku braminów, nikt nie chciał mieć na sumieniu śmierci ćarana. Byli oni więc powiernikami, posłańcami, mediatorami, negocjatorami radźputów, nauczycielami i wychowawcami ich dzieci, walczyli przy boku patronów w bitwach, a w czasie wojen ziemie należące do ćaranów pełniły funkcję neutralną, były obszarem zdemilitaryzowanym, gdzie wojownicy odsyłali swoje żony i dzieci. Uprzywilejowaną pozycję bardów w porządku społecznym Radźasthanu utwierdzało również to, że byli prawie całkowicie zwolnieni z podatków. Ich lojalność względem radźputów była sownie nagradzana. Przyznawanie darów nadwornym poetom było przywilejem władcy, typowym i tradycyjnym w całej kulturze indyjskiej, ale nigdzie indziej nie przybrało to tak dużej skali, wręcz potlaczowego wymiaru, jak w Radźasthanie, gdzie instytucja ćaranów doprowadziła na skraj bankructwa niejednego radźputa. W radźasthani ukuto specjalny termin, określający rozmiar daru dla ćarana. Jeśli władca obdarowywał swojego barda nagrodą wartości 100 000 rupii, było to *lakhapasawa* (*lākhapasāva* od sanskr. *lakṣa prasāda*) i to określenie ćaran dodawał sobie tytułarnie do imienia. Istniało także *karorapasawa* (*karorapasāva*), gdy poeta otrzymywał dary o wartości od kilku do nawet kilkudziesięciu milionów rupii. Liczby te nie są jedynie symboliczne, ponieważ przypadki tak bogatych darowizn odnotowano w królewskich kronikach. Poza nagrodami pieniężnymi ćaranom nadawano ziemię, pod ich zarząd przekazywano wsie, z których pobierali daninę (Prabhakar 1976, s. 30–43; por. Szyszko 2011, s. 142–150). To właśnie ćaranowie wypracowali etos radźpucki (*rājputī*), tworząc jego idealny model w literaturze.

²² Rzeczownik ćarana (*cāraṇa*) w sanskrycie ma następujące znaczenia: ‘wędrowiec’, ‘tancerz’, ‘niebiański śpiewak’, ‘recytator tekstów’, ‘szpieg’; Apte 1992, s. 139, 141.

²³ Wtedy rzeczownik ćarana oznaczałby zwolennika, adepta postępującego zgodnie z zasadami określonej szkoły wedyjskiej; Monier-Williams 2006, s. 393.

Zdaniem H. Maheshwariego już w XII w. pojawiają się dzieła, w których można dostrzec styl ćaranów, lecz są one anonimowe, więc trudno stwierdzić, czy rzeczywiście są ich autorstwa (Maheshwari 1980, s. 40). Ćaranowie związani z wojownikami byli twórcami przede wszystkim literatury bohaterskiej, styl wojenny łączyli z erotycznym (miłosnym) np. pole bitewne dla radźputa jest jego łóżem małżeńskim, i to właśnie połączenie jest cechą dystynktywną ich twórczości. Znamienne zdaje się również to, że ćaranowie zwykli relacjonować wydarzenia, zwłaszcza zwycięskie bitwy swoich patronów, właściwie na bieżąco, nierzadko jako naoczni świadkowie. Zapewne ten fakt jest argumentem przemawiającym za tym, że m.in. utwory typu raso/rasa kwalifikuje się do początkowego okresu literackiego, mimo że język tych dzieł, dostępnych w rękopisach, jest językiem np. z XVI w. Musiały jednak powstać starsze pierwowzory. Styl ćaranów H. Maheshwari dostrzega już u Hemaćandry. Ten dzinijski uczony wymienia zresztą dwóch ćaranów z imienia – Ananda (Āṇand) i Karmananda (Karmāṇand) – i cytuje ich kompozycje we wspomnianej gramatyce prakrytu i apabhranśi (H. Maheshwari 1980, s. 40). To są właśnie poszlaki, na podstawie których zrodziły się przypuszczenia, że twórczość ćaranów mogła się rozwijać wcześniej, nim zaczęto ją spisywać. Ananda oraz Karmananda uznaje się za pierwszych ćaranów w radźasthańskiej literaturze znanych z imienia (Jasol 2012, s. 15–24)²⁴. W utworach z późniejszego okresu zachowały się także kompozycje (ok. 10 strof) autorstwa dwóch ćaranów z Gudźaratu, być może żyjących także w XII w., ponieważ przybyli do miejscowości Anhilpur Patan (Añhilpur Pāṭan) na konkurs poetycki w apabhrañśi, którego jurorem był Hemaćandra (Maheshwari 1980, s. 41).

W XIV w. w literaturze pojawia się coraz więcej imion konkretnych poetów-ćaranów. Jednym z nich, godnym uwagi ze względu na wartość literacką jego twórczości i rozwój stylu bohaterskiego, jest Śrīdhar Wjas (Śrīdhar Vyās), autor dzieła składającego się z 70 strof, znanego pod tytułem „Strofy o Ranmalu” (*Raṇmal chand*) (Menāriyā 1996, s. 41; Aśānta 1991, s. 74; Śarmā 1997, s. 11–17; Śekhāvāt 1999, s. 25). Przyjmuje się, że poeta był współczesny Ranmalowi Rathorowi (Raṇmal Rāṭhaur), władcy królestwa Idar (Īdar)²⁵. W swoim poemacie uwiecznił zwycięstwo Ranmala w bitwie, jaka się rozegrała w 1397 r. z muzułmańskim władcą Patanu, Zaffarem Khanem (Zaffār Xān). Język utworu to dīngal:

[Gdybym] miał schylić [moją] lotosową głowę do stóp barbarzyńcy,
 To niech Słońce nie wszędzie na niebie.
 Dopóki Słońce po niebie wędruje,
 Dopóty [muzułmanin] nie sprawi, że [Ranmal] Rathor opuści miecz.
 Choćby wygasł ogień oceanu²⁶,
 Nie oddam barbarzyńcom ani piędzi ziemi (Śarmā 1997, s. 13)²⁷.

²⁴ Więcej informacji na temat tych postaci zob. tłumaczenie na język hindi numeru 6 magazynu literackiego w języku gudźarati „Vicār Bhāratī” z 2011 r.

²⁵ Właściwie cała początkowa twórczość ćaranów jest związana prawie wyłącznie z jednym radźpuckim rodem – z Rathorami; por. Maheshwari 1980, s. 19.

²⁶ *Vaḍavānala* – mitologiczny ogień w oceanie, personifikowany jako głowa kłaczy. Obecność ognia pod wodą ma wyjaśniać, dlaczego ocean czy morze się nie przelewają, pomimo zasilania ich deszczem i licznymi rzekami; Callewaert, Sharma 2009, s. 1348.

²⁷ *Mujha sira kamala mecchapaya laggaī,
 Tu gayanṅgaṇi bhāṇa na uggaī.
 Jā ambare pūṭali taraṇi ramaī,*

Za najważniejsze i najcenniejsze dzieło literatury radżasthańskiej z okresu początkowego uważa się utwór poety Gadana Śiwdasza (Gāḍaṅ Śīvdās) pt. „[Opowieść w gatunku] waćanika o Aćaldasie Khińcim” (*Aćaldās Khīcī rī vacanikā*), skomponowany prawdopodobnie w latach 1430–1435 (Maheshwari 1980, s. 44–45), czyli niedługo po wydarzeniach, jakie opisuje. Utwór opowiada o najeździe w 1423 r. Hośaṅga Ghoriego (Hośaṅg Ghorī), sułtana Malwy (Mālva), na władcę małego księstwa Gagron (Gāgron) – Aćaldasa Khińciego (Aćaldās Khīcī) wywodzącego się z bocznej linii radżpuckiej dynastii Čauhanów (Cauhān). Khińci bohatercko toczy bój i oddaje życie broniąc swojego królestwa, zaś jego małżonki popełniają zbiorowe samobójstwo, czyli *dźauhar* (*jauhar*). Opis wojsk sułtana oraz zbiorowe samospalenie królewskich małżonek zajmują przeważającą część utworu (Maheshwari 1980, s. 45). To krótkie dzieło, liczące 119 strof, jest niezwykle ważne z wielu względów. Język utworu nie pozostaje już pod wpływem apahbrańsi, nie jest to także język maru-gurđzar, ale samodzielne, rozwinięte radżasthani bez gudźarati, czyli dingal. Dzieło obala zatem twierdzenie L. P. Tessitoriego, że rozdział na dwa języki dokonał się dopiero po XV w., a ponadto, podważa kolejne rozróżnienie włoskiego uczonego, według którego cezura między starym a nowym radżasthani miałby być rok 1600 (Prabhakar 1976, s. 46–47)²⁸. „Waćanika o Aćaldasie Khińcim” jest również najwcześniejszym dziełem autorstwa čarana, zawierającym prozę w radżasthani. Użycie prozy w literaturze radżasthańskiej ma długą tradycję i nie mamy tu na myśli jedynie dużej liczby kronik historycznych, ale także liczne dzieła literackie w prozie lub w prozie rymowanej. Zdaje się, że istotną cechą, wyróżniającą literaturę Radżasthanu jest stosowanie prozy w stosunkowo większej mierze niż w literaturze innych języków regionalnych. Utwory prozatorskie pojawiają się już od XII w. w literaturze dżinijskiej (Bhāṭī 1980, s. 4), ale wraz ze wzrostem znaczenia bardów-čaranów na radżpuckich dworach proza wkracza na dobre do literatury w radżasthani. Utwór „Waćanika o Aćaldasie Khińcim” uważa się za jedno z pierwszych, znanych dotąd, dzieł bohaterkich skomponowanych właśnie przez poetę-čarana (Maheshwari 1980, s. 45).

Pełny rozkwit i złoty wiek rozwoju literatury radżasthańskiej przypada na kolejne, nieomawiane już tu lata 1450–1850, określane w periodyzacji literackiej jako okres średniowieczny, co oczywiście wiąże się ze szczytem potęgi czołowych radżpuckich dynastii, hojnie sprawujących mecenat m.in. nad poetami.

LITERATURA RADŽASTHANI A LITERATURA HINDI

Czy literaturę radżasthani należałoby zaliczyć do literatury hindi? Odpowiedź nie jest jednoznaczna. Jeżeliby przyjąć kryterium językowe, w szczególności język Radżasthanu po XV w., odpowiedź byłaby przecząca. Współcześnie radżasthani nie tylko nie jest tożsame z hindi, ale różni się od niego w takim stopniu, jak np. pendźabski czy sindhi – języki te mają pewne podobne, a nawet wspólne cechy, ale są to odrębne języki z uwagi

Tā kamađajakandha na dhagaṛa namaī.

Vari vađavānala taṅa jhāla śamaī,

Puṅa meccha na āpū cāsa kimaī.

²⁸ Warto przy okazji dodać, że ta cezura czasowa wprowadzona przez L. P. Tessitoriego jest tylko jedną z wielu propozycji i opiera się wyłącznie na uwzględnieniu różnic fonetycznych i formy rozłącznego zapisu samogłosek ‘au’ oraz ‘ai’ na końcu wyrazów w starym dingalu, a nie w postaci dyftongów w nowym dingalu. L. P. Tessitori zignorował natomiast zasady morfologii i nie brał pod uwagę gramatyki.

na swoistą dla nich leksykę, morfologię, systemy fonologiczne, a także gramatykę. Być może to właśnie według klucza językowego wyodrębniono z Radżasthanu kilka dzieł i włączono je do historii literatury hindi (*ādi kāl*). Spośród radżasthańskich dzieł wymienionych powyżej czytelnik może dostrzec, że tylko utwory raso (wspomniane już choćby „Raso o Prythwiradżu” czy „Raso o Bisaldewie”) są wspólne dla obu literatur (por. Śukla 1997, s. 33–47; McGregor 1984, s. 16–21). W literaturze radżasthani funkcjonuje *de facto* znacznie więcej utworów z raso/rasa w tytule (Aśānta 1991, s. 65–72), ale tylko niektóre uznano za należące do spuścizny hindi. Ramćandra Śukla (1884–1941), autor kanonicznego opracowania literatury hindi, wybrał bowiem tylko dzieła skomponowane w pingalu, tj. radżasthańskim wariacie bradżu, a nie w dingalu (literackim marwari), który w ten sposób wykluczył z hindi (Śukla 1997, s. 37–38). Do hindi zaliczył jedynie twórczość bhatów (np. Candbardāi, autor „Raso o Prythwiradżu” był właśnie bhatem), a nie ćaranów. Prawdopodobne jest także to, że R. Śukla nie był dobrze obeznany w dość obszernej literaturze radżasthańskiej i o innych dziełach nie wspominał, ponieważ o nich nie wiedział (Bangha 2018, s. 11)²⁹. Widać zatem, że pierwsi historycy literatury hindi mieli świadomość różnic językowych między hindi a dingalem. Nie chodzi bowiem o tematykę dzieł, gdyż wszystkie raso prezentują dzieje i opiewają czyny radżpuckich władców, dlatego dla okresu początkowego literatury hindi R. Śukla ukuł dodatkowy termin – epoka opowieści/ballad bohaterkich (*vīrgāthā kāl*, por. Śukla 1997, s. 33). Z tego względu także współcześnie Akademia Literatury w New Delhi (Sāhitya Akāde-mī), przyznająca nagrody za najwybitniejsze dzieła w językach indyjskich, od 1974 r. przyznaje osobne nagrody za literaturę w radżasthani.

Poszczególnych języków indyjskich i ich literatur nie da się omawiać w oderwaniu od reszty. Są one ze sobą powiązane, a określone tematy, style, motywy, tropy i trendy literackie wzajemnie się przenikają w ciągu wielu epok, od starożytnych czasów aż do współczesności. Jeżeli za kryterium uznamy ten szerszy kontekst, na pytanie, czy literaturę radżasthani zaliczać do literatury hindi, otrzymamy odpowiedź twierdzącą. Bardziej zasadne jest jednak mówienie o wspólnym dziedzictwie z hindi do XV w., tj. do czasu, zanim wykształciły się znaczące różnice i poszczególne języki regionalne zaczęły ewoluować, każdy w swoją stronę, np. zanim radżasthani oderwało się od gudżarati, a kształtujący się bradż miał nadal wiele wspólnego z awadhi. Tacy badacze, jak np. I. Bangha, postulują, aby okresu początkowego hindi (*ādi kāl*) doszukiwać się właśnie w literaturze maru-gudżar, gdyż później wykształcona literatura we wschodnim wariacie madhjadeśi reprezentuje nie tylko poetyckie, lecz także językowe continuum starszej, zachodniej tradycji z Radżasthanu i Gudżaratu (Bangha 2018, s. 6)³⁰. I. Bangha powołuje się na koncepcję S. Pollocka, którą ten zaczerpnął z archeologii, że sąsiadujące ze sobą kultury się naśladują (Bangha 2018, s. 8). Przenosząc tę teorię na grunt literatury można założyć, że pierwsi twórcy utworów w madhjadeśija wzorowali się na ustanowionej już, starszej tradycji zachodniej, która stworzyła bardzo bogaty i dynamiczny świat literatury (samych dżinijskich dzieł jest kilkaset). Byłoby to zgodne z zasadami indyjskiej kultury, w której raczej nic nie powstaje w izolacji. Na podstawie analizy porównawczej języków

²⁹ Podobnie, zdaniem I. Bangha, R. Śukla nie wiedział o obszernej spuściznie literackiej dżinistów w maru-gudżar, dlatego literaturę dżinijską łączył jedynie z okresem apabhraṅśi.

³⁰ R. S. McGregor (1984, s. 12), omawiając kontekst początków literatury hindi, też zauważa ten czynnik, choć nie rozwija swojej myśli i jedynie ogólnie stwierdza, że jeszcze wcześniejsza literatura dżinijska apabhraṅśi z zachodnich Indii musiała odegrać istotną rolę także w rozwoju hindi.

kilku utworów z obszaru madhjadėsija oraz z północno-zachodnich Indii sprzed 1450 r. I. Bangha wskazuje, że archaizmy językowe dzieł uznawanych za skomponowane w tzw. starym bradżu są bliższe formom maru-gurdżar niż formom językowym przypisanym później do bradżu. Przykładem są tu m.in. utwory Wisznudasa (Viṣṇudās) – „Opowieść o czynach Pandawów” (*Pāṇḍav carit*; 1435) oraz „Opowieść Ramajany” (*Rāmāyanakathā*; 1442) (Bangha 2018, s. 18) – poety uznawanego za jednego z pierwszych autorów tworzących w bradżu (McGregor 2003, s. 917–918). Takie podobieństwa zauważa nie tylko ten badacz, niektórzy historycy literatury hindi także włączają spuściznę maru-gurdżar do swoich opracowań (Bangha 2018, s. 11). Jeśli zgodzić się z tymi postulatami, to można byłoby zaliczyć literaturę radżasthani do hindi, ale tylko tę, która powstała do XV w. Po tym okresie język radżasthani rozwija się niezależnie od hindi i formuje się odrębna kultura literacka Radżasthanu. Jest ona specyficzna tylko dla tego regionu z uwagi na kształtujące się w niej nowe gatunki literackie (np. utwory w gatunku *dingal git*, opowieści typu *wata – dīngal gīt, vāta*), tematykę (np. wojenna i bohaterska w stylu ćaranów), ale także ze względu na wypracowanie innych zasad retoryki (np. traktaty poświęcone prozodii dingalu, rodzaje metrum funkcjonujące tylko w literaturze dingalu). Nie jest to zatem dziedzictwo hindi. Niemniej jednak, zaliczenie maru-gurdżar w poczet literatury hindi wiązałoby się z przeformulowaniem wielu istotnych kwestii, w tym z uznaniem spuścizny dżinijskiej, przesunięciem dotychczas przyjmowanych granic i włączeniem w nie Gudżaratu, który funkcjonował jako odrębny obszar kulturowo-literacki.

BIBLIOGRAFIA

- Apte, Vasudeo Govind. *The Concise Sanskrit-English Dictionary*. Motilal Banarsidas Publishers, Delhi 1992.
- Aśānta, Mālī B. L. *Rājasthānī sāhitya kā ādikāl*. Rājasthānī Bhāṣā Bāl Sāhitya Prakāśan Ṭraṣṭ, 1991.
- Asopa, Narayan. „Origin of the Rajputs”. *History and Culture of Rajasthan (From Earliest Times upto 1956 A.D.)*, red. Shyam Singh Ratnawat, Krishna Gopal Sharma, Centre for Rajasthan Studies, University of Rajasthan, 1999, s. 40–52.
- Balcerowicz, Piotr. *Dżinizm. Starożytna religia Indii*. Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2003.
- Bangha, Imre. „The Emergence of Hindi Literature: From Transregional Maru-Gurjar to Madhyadeśī Narratives”. *Text and Tradition in Early Modern North India*, red. Tyler Williams, Anshu Malhotra, John Stratton Hawley, Oxford University Press, 2018, s. 3–39.
- Bhāṭī, Nārāyaṇ Siṁh. *Rājasthānī sāhitya, koṣ va chand śāstra*. Rājasthānī Śodh Saṁsthān Caupāsni, 1980.
- Busch, Allison. „Hindi Literary Beginnings”. *South Asian Texts in History: Critical Engagements with Sheldon Pollock*, red. Y. Bronner, W. Cox, L. McCrea, Association for Asian Studies, Ann Arbor 2011, s. 203–225.
- Callewaert, Winand M., Sharma Swapna (red.). *Dictionary of Bhakti: North Indian Bhakti Texts into Kharī Bolī, Hindī, and English*. D. K. Printworld, 2009.
- Chattopadhyaya, Brajadulal D. „The Emergence of the Rajputs as Historical Process in Early Medieval Rajasthan”. *The Idea of Rajasthan. Explorations in Regional Identity*, t. II, red. Karine Schomer i in., Manohar American Institute of Indian Studies, 2001, s. 161–191.
- Gādan, Badrīdān. „Cāraṇ kī utpatti”. *Cāraṇ sāhitya paramparā*, red. Śyāmsiṅgh Ratnāvat, Kṛṣṇagopāl Śarmā, Rājasthān Adhyayan Kendr, Rājasthān Viśvavidyālay, 2001, s. 58–65.
- Grierson, George A. *Linguistic Survey of India. Indo-Aryan Family. Central Group. Rajasthani and Gujarati*. vol. IX, part II, Motilal Banarsidas, 1968 (I wyd. 1908).
- Jasol, Nāharsimh. *Gujarāt evaṁ Rājasthān ke cāraṇ kavi (cāraṇ kī sāhityik evaṁ sāmśkṛtik paramparā)*. Hiṅglāj Āfset, 2012.
- Maheshwari, Hiralal. *History of Rajasthani Literature*. Sahitya Akademi, 1980.

- McGregor, Ronald S. *Hindi Literature from its Beginnings to the Nineteenth Century*. Otto Harrassowitz, 1984.
- McGregor, Ronald S. „The Progress of Hindi, Part I: The Development of Transregional Idiom”. *Literary Cultures in History. Reconstructions from South Asia*, red. Sheldon Pollock, University of California Press, 2003, s. 912–957.
- Menāriyā, Motilāl. *Rājasthānī bhāṣā aur sāhitya*. Rājasthānī Granthāgār, 1999.
- Menāriyā, Motilāl. *Rājasthān kā pīngal sāhitya*. Rājasthānī Granthāgār, 2006.
- Menāriyā, Puruṣottam. *Rājasthānī sāhitya kā itihās*. Yūnik Tredars, 1996.
- Monier-Williams, Monier. *Sanskrit-English Dictionary*. Manohar, 2006.
- Nagasaki, Hiroko. „Hindi Metre: Origins and Development”. *Indian and Persian Prosody and Recitation*, red. H. Nagasaki, Saujanya Publications, 2012, s. 107–129.
- Orsini, Francesca. „Barahmasas in Hindi and Urdu”. *Before the Divide. Hindi and Urdu Literary Culture*, red. Francesca Orsini, Orient BlackSwan, 2010, s. 142–177.
- Prabhakar, Manohar. *A Critical Study of Rajasthani Literature (with exclusive reference to the contribution of cārāṅs)*. Panchsheel Prakashan, 1976.
- Rajpurohit, Dalpat. „Making the War Come Alive. Dīngal Poetry and Padmakar’s Himmatbahādūrvirudāvālī”. *Text and Tradition in Early Modern North India*, red. T. Williams, A. Malhotra, J. S. Hawley Oxford University Press, 2018, s. 282–298.
- Rāmsimh, Svāmī Narottamdas. Pārīk Sūryakaraṇ. *Ḍholā Mārū rā dūhā. Rājasthānī kā ek suprasiddh prācīn loḡit*. Rājasthānī Granthāgār, 1995.
- Singh, Hardyal. *The Castes of Marwar Being Census Report of 1891*. Books Treasure, 2000 (I wyd. 1894).
- Stasik, Danuta. *Love Throughout the Year. Descriptions of the Seasons and the Twelve Months of the Year According to Keśavdās’ Kavi Priyā*. „Pandanus’06. Nature in Literature and Ritual”, 2006, s. 211–223.
- Stasik, Danuta. *Język hindi*. Wydawnictwo Akademickie Dialog 2008.
- Szyszek, Aleksandra. *Radźputowie – stereotypowi bohaterowie Radźasthanu*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3–4, 2011, s. 142–150.
- Szyszek, Aleksandra. *The Three Jewels of the Desert. The Dhola-Maru Story: A Living Narrative Tradition of Northern India*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012.
- Śarmā, Govardhan. *Rājasthānī sāhitya ke jyotiṣpuṅj (Rājasthānī sāhitya ke kaviyō par)*. Cinmay Prakāśan, 1997.
- Śekhāvat, Govardhan Simh. *Rājasthānī sāhitya kā samkṣipt itihās*. Dī Sṭūdeṅṭs Buk Kampanī, 1999.
- Śukla, Rāmcandra. *Hindī sāhitya kā itihās*. Kamal Prakāśan, 1997 (I wyd. 1928).
- Tessitori, Luigi P. *Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani with Special Reference To Apabhranṇa and to Gujarati and Marwari*. Udine 1914.
- Tessitori, Luigi P. *Purānī Rājasthānī*. (tłum. Nāmvar Simh), Vāṇī Prakāśan, 1998.
- Vaudeville, Charlotte. *Les Duhā de Ḍholā-Mārū. Une Ancienne Ballade du Rājasthān avec Introduction, Traduction et Notes*. Institut Français D’Indologie, Pondichéry, 1962.
- Zograph, Georgii. A. *Languages of Asia and Africa. Languages of South Asia*. t. 3, Routledge and Paul Kegan, 1982.